

AVRUPA VE TÜRK AYDINLANMASI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Nurten KİRİŞ YILMAZ¹

Öz

Aydınlanma üzerine konuşmaya niyet eden birinin ilk kabulü, onun Avrupa’da çıkmış olan bir “durum” olduğu üzerine olacaktır. “Durum” dedik çünkü Aydınlanma, hem ideolojik, hem siyasal, hem toplumsal, hem kültürel ve bu nedenle toplum içinde yaşayan bütün pratikleri etkilemiş ve etkilenmiştir. Yani Aydınlanma, yalnızca bunlardan biri değildir; o, hem düşünsel hem de eylemsel bir süreç olarak ele alınabilir. Bu eylemsel süreç bir şekilde Avrupa’da başarıya ulaşmıştır. Ancak Türk Aydınlanması Avrupa odaklı hareket ettiği halde, kısmen başarılı olsa da genel olarak Osmanlı Devleti’nin çöküşünü hızlandırdığı kabul edilmektedir. Bu durumun sebebinin ortaya koymak için ele aldığımız çalışmamızın asıl hedefi, bu iki aydınlanma arasındaki pratiklerin benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Akıl, Devrim, Türk Aydınlanması.

AN ASSESSMENT ON EUROPEAN AND TURKISH ENLIGHTENMENT

Abstract

The first acceptance of talking about the Enlightenment will be based on the fact that it is a “situation” that has emerged in Europe. We say “the situation” because Enlightenment is both ideological, political, social, and cultural, thus influence all practices in society and has been influenced by them. So Enlightenment is not just one of them; it can be considered as both an intellectual and an operational process. This operational process has somehow succeeded in Europe. However, in the case of the Turkish Enlightenment acting in a European focus, it is accepted that it has accelerated the collapse of Ottoman Empire in general, although it was partially successful. The main aim of our work we have devised to bring about the cause of this situation is to reveal the similarities and differences between the practices of these two enlightenments.

Keywords: Enlightenment, Reason, Revolution, Turkish Enlightenment.

GİRİŞ

Aydınlanma, Tarihsel olarak kaynaklarda 1688 İngiliz Devrimiyle başlayan, 1789 Fransız Devrimiyle zirve noktasına ulaşan bir düşünce ve eylem hareketi olarak ele alınır. Aslında bu tarih dilimi asıl ve dar anlamda Aydınlanma olarak gösterilir. Bunun sebebi de Aydınlanmanın geniş anlamda başlatılacağı tarihin çok daha öncelere dayandırılmasıdır. Geniş anlamda Aydınlanmanın tarihi serüveni, MÖ. 6. Yüzyıl Antik Yunan düşüncesine kadar götürülerek başlatılır. 1500’lü yıllardaki Rönesans ve Reform hareketi ile dönüşerek bugün ki anladığımız anlamda Aydınlanma fikrinin oluştuğu ifade edilir.²

Aydınlanma terimi Batı dillerinde “ışık” anlamına gelen *Enlightenment*, Fransızca *l’age de lumières*, Almanca *Aufklärung* kelimeleri ile karşılır. “Özgürlüğün yeni ruhu, hareket, her şeyi merak etmek, aydınlatmak, kazanmak ve bir şeyle iletişim kurmak anlamlarına gelen Aydınlanma, insanın kendisini geleneklerinin, toplumunun ve inançlarının etkisinden kurtarıp yalnızca tabii aklına dayanarak evreni ve hayatı açıklaması

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Sistemantik Felsefe ve Mantık Anabilim Dalı, Felsefe Bölümü (nurtenkiris@sdu.edu.tr).

² Kamuran Birand, (1956), “18. Yüzyıl Fransız Aydınlanma Tarihçiliği ve Modern Tarihçilik karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V(I-V), Ankara, s. 87.

Gönderim Tarihi: 12.06.2018, Kabul Tarihi: 28.08.2018
Tabula Rasa: Felsefe & Teoloji, Sayı: 28, Eylül 2018, s. 59-70.

demektir.”³ Bu açıklamayı yapan birey/kişi ise yine batı dillerinde entelektüel olarak ele alınırken, Arapça münevver ve Türkçede aydın olarak adlandırılır. “Türkiye’deki aydın kavramı Batı’nın 18. Yüzyıl Aydınlanma Felsefesinden esinlenerek yapılmış bir çeviridir. Dış görünüş olarak klasik Osmanlı aydını, genelde devlet katında görevli ya da mali ve siyasal yönden güçlü ve nüfuzlu kişidir.”⁴

AVRUPA (İngiliz-Fransız-Alman) AYDINLANMASI

İlk olarak İngiltere’de başlayan Aydınlanma; toplumsal, ekonomik ve siyasal ayakları olan bir hareket olarak Fransa’ya sirayet etmiş, buradan Almanya’ya ve sonra da tüm Avrupa’ya yayılmıştır. Bu anlayış, Avrupa ülkelerinin koşullarına göre de değişik bir şekle bürünmüştür. İngiltere’de kapitalizmin doğuşu gibi bir toplumsal değişim olarak karşımıza çıkarken, Fransa da özgürlük hareketi olarak devam etmiştir.

İngiltere’de John Locke, Fransa’da Descartes, Almanya’da Leibniz Aydınlanma düşüncesi içinde sayabileceğimiz filozoflardan bir kaçıdır. Bu filozofların yapmaya çalıştıkları toplumun bütününi değiştirip dönüştürecek bir toplum felsefesi geliştirmektir. Toplumun gelişmesi ancak kültürünün gelişmesiyle mümkün olacağı için bu dönem filozofları adeta kültür felsefesi yapmıştır. Kültür felsefesi ile kastedilen ise, bu filozofların anlaşılır bir dil kullanarak, eserlerini sadece birkaç kişinin değilde o toplum içindeki herkesin anlamasıdır. Bu amaçla 1784’te Jena Üniversitesinin açtığı bir ankette “*Was ist Aufklärung?*” (Aydınlanma Nedir?) sorusuna cevap veren Kant, *sapareaude!* (kendi aklını kendin kullanabilme cesaretini göster!) diyerek bütün bir toplumu yersiz, temelsiz ve boş inançlardan, sanılardan, gelenek ve din bağlantısından kurtarmaya çalışmıştır.

Bu noktada aydınlanmanın ortaya çıkış sebebinin üzerinde durmak uygun olacaktır. 15. ve 16. Yüzyıla verilen ad olan Rönesans fikrinin kelime anlamı, ‘yeniden doğuş’tur. Burada kastedilen yeniden doğuş, felsefenin ilk doğduğu Antik Yunan düşüncesinin yeniden doğurulmasıdır. 15. Yüzyıla kadar geçen süreçte aradaki Hıristiyan Orta çağ Dönemi, ‘karanlık çağ’ olarak nitelendirilmektedir. Burada aydınlanmanın ışık, aydınlık ile sembolleştirilmesinin nedeni Ortaçağ karanlığından çıkış olarak anlaşılabilir. Orta çağ’ın dinsel ve geleneksel değerleri, kutsal kitapları, vahiyleri yorumlayan kilise babalarının dogmatik yaklaşımları Rönesans ile çözülmeye başlamıştır. Bunların yerine yeni değerler konulmaya çalışılmış ve insan bizzat kendisinden hareketle ele alınmıştır. Bu düşüncede Rönesans’ın önemli görüşü olan *Hümanizmi* doğurmuştur.⁵

Aydınlanma düşüncesini belirleyen en önemli konulardan birisi, hiç şüphesiz din, özellikle de Hıristiyanlık eleştirisidir. Aydınlanma filozoflarına göre kurumsal din, Aydınlanmanın, bireysel ve toplumsal hürriyetin, bilimin, ilerlemenin ve eşitliğin önündeki en büyük engeldir. Nitekim Aydınlanmanın en temel karakteri, kurmaya çalıştığı yeni dünyada, mutlak bir hümanizm ve bu hümanizme bağlı olarak mutlak bir akılcılıkla, insanların yegâne rehberinin, gelenek ya da din değil de, kendi dışında başka hiçbir kaynağa ihtiyaç duymayan akıl olduğuna duyulan inançtır. Buna göre, hakikati bulmak için artık, miras aldıkları geleneğe,

³ Habib, Şener, (2014), *John Locke ve David Hume-Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Ankara: Ötüken Yayınları, s. 17.

⁴ Esen, Kunt, Şehsade, Sapaz, (2005), “Batı ve Öteki”, *Journal of İstanbul Kültür University*, 2005 /1 pp.55-63, s. 55-56. s. 58.

⁵ Hümanizmin tarihsel gelişimine dair kısa bir açıklama için bkz. Yurt, Engin, “Heidegger-Sartre Anlaşmazlığının Hümanizmin Güncel Terminoloji Sorununa bir Çözüm Getirme Olasılığına Dair bir Araştırma”, *Felsefi Düşün*, Sayı: 9, 2017, s. 290-293.

bir kuruma ya da bir seçkine, hatta Tanrı'dan gelen bir vahye bile gereksinim kalmamıştır.⁶

Rönesans hümanizmi, Tanrı ve din merkezli olarak açıklanan insan yaklaşımına karşı olarak geliştirilmiş, insan merkezli bir yaklaşımdır. Burada insanın konumu elden geçirilmiş ve kul olan insan, birey/ kişi olarak ele alınmıştır.⁷ Yine Rönesans döneminde, dine dayanan devlet anlayışından da kopuşu baş göstermiş ve ulus-devlet anlayışı ortaya çıkmıştır. Ulus-devlet anlayışının en büyük artışı, ortak din birliğine sahip kulların oluşturduğu bir yapıyı değil, ortak ulusta yaşayan yurttaşların oluşturduğu bir yapıya dayanmasıdır. Bu yapıda en nihayetinde kulun birey olmasını sağlamıştır.

Rönesans düşüncesinin etkisiyle ortaya çıkan Aydınlanma ise en temelde dinde reformasyondur. Temel dert, dinden kaynaklanan sorunlardır ve mücadele bu alandadır. Ama burada din ile kastedilen insanların inançları değildir. Çünkü aydınlanma döneminde dine saygı duyulmaktadır. Buradaki sorun insanların inanç sistemi kanalıyla dogmatik bir yönetime tabi tutulmasıdır. Aydınlanma, inanç bağlamında dogmalarla yönetilen insanın tüm bunlardan sıyrılarak kendisini arama ve bulma çabasıdır. Bu çaba Hıristiyan mezheplerinin de reformuna sebep olmuş ve Katolik kilisenin baskıcı ve katı din anlayışı yerini daha ılımlı bir yapıya sahip olan Protestanlığa bırakmıştır.”Hıristiyan vahyinin evrenselliği üzerine kuşkuların artması, edebiyat eleştirilerinin kutsal kitaba da uygulanması, Epikürcü maddeciliğin yeniden keşfedilmesi, Protestan reformu ve vicdan özgürlüğü isteği gibi durumlardan dolayı Kilise'nin ortaya koyduğu şekliyle dini inanç ağır darbeler almış, (...) “Tanrı'dan gelme kutsal bir düzen görüntüsü” içeren Metafizik-Tanrıbilimci evren anlayışı yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır.”⁸

Rönesans'la başlayan bu yeni düşünce, insanı ön plana çıkarmış ve her türlü dogmadan (bilim, din, felsefe ve toplumsal gelenek kalıpları gibi) uzaklaşmayı önermiştir. İnsan bu yapı içinde özgür olarak ele alınmıştır. Özgür insanın en önemli aracı ise, Akıl'dır. Aydınlanma insanın akli rüşdünü ispat etmesini ve hayatını buna göre düzenlemesini ister. Burada önemli olan nokta akıl ile kastedilenin felsefenin bütünü göz önüne alındığında nereye işaret ettiği. Peki akıl bu dönemde nasıl ele alınmıştır? “Rönesans döneminde, özellikle 16. Yüzyılda, hümanist ve şüpheci düşünürlerin oluşturduğu akıl anlayışı ve 17. Yüzyılda Descartes ve takipçilerinin oluşturduğu Kartezyen akıl anlayışı 18. Yüzyıl aydınlanma düşünürlerinin rasyonalite düşüncesinin ve aklın gücüne duydukları güvenin temellerini oluşturmuştur.”⁹

14. yüzyıldan itibaren aklın gücüne olan inanç tamdır. 15.-16. Yüzyıl Newton fiziğinin, Galileo bilim görüşünün, Bacon'ın yeni dünya ve doğa düzeni görüşlerinin temelinde yatan bu akla olan inançtır. Aynı şekilde 17. Yüzyılda Descartes,

Sağduyu dünyada paylaşılmış en güzel şeydir: çünkü her insan ondan çok iyi pay almış olduğunu düşünür. Her şeyden oldukça zor memnun olanlar bile kendilerinde bulunan sağduyudan daha çoğunu istemeye yatkın değildirler. Bu konuda herkesin yanılması mümkün olamaz: ama bu daha çok aslında sağduyu

⁶ Sait, Kar, (2014), “Din, Aydınlanma ve Eleştirisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, Erzurum, s. 178.

⁷ A. Kadir, Çüçen, “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, [http://dergipark.gov.tr/download/article-file/217373\(09.04.2018\)](http://dergipark.gov.tr/download/article-file/217373(09.04.2018)), s. 26.

⁸ Habib, Şener, (2014) *John Locke Ve David Hume-Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ankara: Ötüken Neşriyat, s. 21.

⁹ Fatih, Duman, (2006), “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği-Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 61, Sayı:1, s.125.

ya da akıl denilen iyi yargılama ve doğruyla yanlışı ayırt edebilme yeteneğinin doğal olarak tüm insanlarda eşit olduğu anlamına gelir (...) ¹⁰

diyerek “rasyonel otonom olarak” insanı ortaya koyar. Bu Kartezyen akıl herkeste eşittir. Dolayısıyla birilerinin egemen akıl olarak kabul edilmesine gerek yoktur. Kartezyen akıl 18. Yüzyıl aydınlanma aklı için önemli bir ivmedir.

Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme* adlı kitabında, “insanı öteki duyarlı varlıkla üzerine çıkaran ve onlar üzerindeki üstünlük ve egemenliğini sağlayan şey” olarak anlık’ı, yani aklı göstermiştir. ¹¹ Locke doğuştan idelerin yokluğunu ortaya koyarken, aklın doğuştan boş bir levha (*Tabularasa!*) olduğu iddiasında bulunmuştur. Bu iddia sadece rasyonalist ve doğuştancı filozoflara bir eleştiri olarak alınmamalıdır. Çünkü Locke bu sayede insan aklını her türlü bilgi edinmeye de açık hale getirmiştir. Bilgi edinme sürecinin yardımcıları olan dış duyu (*duyum*) ve düşünüm (*refleksiyon*) deneyle edinilen bilgiyi işlemekle vazifelendirilmiştir. Bu da deney ile elde edilemeyen bilgilerin akıldan çıkarılması hatta akla hiç alınmaması demektir. Yani her tür metafiziksel düşünce, batıl inanç ve din ya da kilisenin öne sürdüğü öğretiler deney vasıtasıyla basit ya da bileşik ide haline getirilemezler. Zihnimizin içerikleri ide olduğuna göre, idesini edinemediğimiz bu alanlar zihnin içinde yer alamayacaktır. Bu sayede de akıl bağımsız ve özgür olacaktır.

Aydınlanma döneminde aklın kullanımına en büyük değeri veren filozof Kant’tır. Onun Aydınlanma fikrinin en önemli ilkelerinden olarak gördüğü özgürlük fikrini dayandırdığı temel nokta, akıldır. Ona göre, aydınlanma için yalnızca özgür olmak gerekir, özgür olmak içinde aklı kullanmak gerekir. “Aydınlanma için özgürlükten başka bir şey gerekmez; ve bunun için gerekli olan özgürlük de özgürlüklerin en zararsız olanıdır: Aklı her yönüyle ve her bakımdan çekinmeden kitlenin önünde apaçık olarak kullanmak özgürlüğü.” ¹²

Ancak Kant, “ne var ki her yandan düşünmeyin! aklınızı kullanmayın! diye bağırıldığını işitiyorum. Subay, Düşünme, eğitimi yap!, maliyeci düşünme, vergini öde!, din adamı düşünme, inan! diyecektir” ¹³ diyerek insanın, aklın kullanımı ve özgürleşmek konusunda çok da yüreklendirilmediğini ifade etmiştir. O bu fikrini daha da ileriye götürerek özgürlük ve akıl arasındaki ilişkiyi formüle etmiştir. Ona göre, özgürlüğün sınırlandığı doğrudur ancak bazı türde sınırlanmalar Aydınlanmaya zarar değil, aksine yarar getirmektedir. Ona göre, burada aklın iki kullanımı devreye sokulmalıdır. Birincisi, aklın kamusal alan, diğeri de özel alan içindeki kullanımıdır. Kant tüm bunları şöyle ifade eder;

Her yerde özgürlüğün sınırlanışı var. Peki hangi türde bir sınırlama aydınlanmaya karşıdır, hangisi değildir, ve hangi biçimde bir sınırlama tersine özgürlüğe yararlıdır? Yanıt vereyim: kendi aklının kitle önünde, kamuoyu önünde ve hizmetinde serbestçe ve açık bir biçimde kullanılması her zaman özgürce olmalıdır; ve yalnızca bu tutum insanlara ışık ve aydınlanma getirebilir; buna karşılık aklın özel olarak kullanışı [*der Privatgebrauch*], genellikle çok dikkatlice ve dar bir alanda kalacak bir biçimde sınırlandırılabilmiştir ve bu da Aydınlanma için bir engel sayılmaz. Kendi aklını kamu hizmetinde kullanmaktan [*der öffentlicheGebrauch*], bir kimsenin, örneğin bir bilginin bilgisini ya da düşüncesini yani aklını, onu izleyenlere, okuyanlara yararlı olacak bir biçimde sunmasını anlıyorum. Aklın özel olarak kullanılmasından da kişinin,

¹⁰ Rene, Descartes, (2009), *Yöntem Üzerine Konuşmalar*, Ankara: Alter Yayınları, s. 4.

¹¹ John, Locke, (2013), *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları, s. 67.

¹² Immanuel, Kant, 1983, “Aydınlanma Nedir? (1784)”, *Felsefe Yazıları*, (çev. Nejat Bozkurt). http://www.allmendeberlin.de/Aydinlanma_Nedir_Kant.pdf 08.11.2015, s. 2.

¹³ Kant, 1983, s.2.

kendi işi ve memuriyeti çerçevesinde, kendisine emanet edilen topluma ilişkin bir hizmeti ya da belirli bir görevi yerine getirmesi diye anlıyorum.¹⁴

Yani aklın özel kullanımı kişiye emanet edilen devlet görevinin layığıyla yerine getirilmesidir. Kişi burada sadece itaat eder ve işini yapar. Bunun yanı sıra aklını kamu hizmeti için kullanırken de kamusal alana hizmet eder. Burada verdiği örnek çarpıcıdır, bir subay savaş esnasında kendisine verilen emri yerine getirmemezlik yapamaz. Verilen emir yanlış bile olsa aklın özel kullanımı gereği emre itaat etmesi gerekir. Burada özgürlük kısıtlanmaz bilakis aklın özgür edimi ortaya konmuş olur. Sonrasında da subay isterse bu alınan karar ile ilgili kamunun yararına olan fikirlerini geliştirip aktarabilir ki burada da kamusal akıl özgürdür. Kant'ın fenomen-numen ayrımına kadar taşınan akıl üzerine olan bu ayrımı, "aklın özgür kullanımını engellediği için" ve aklın özel kullanımında özgür değil itaatkar bir durumda olduğu için eleştirilir.¹⁵ Ancak bu eleştiriler, Kant'ın aklı sınırlandırmasına ilişkin eleştirilerdir. Yani onun akla verdiği değere ilişkin bir eleştiri değildir. Zaten Kant'ın felsefe tarihinde akla verdiği değer açıkça ortadadır. O yine aklı temele aldığı aydınlanma fikri için şöyle der:

İnsanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedeni de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini göstermeyen insanda aramalıdır.¹⁶

Yani Kant'a göre Aydınlanmanın önündeki engel bir suça dayanmaktadır, üstelik bu suçu insan kendisi işlemiştir. Yine bu çizgide Diderot "aklımdan vazgeçersem, yol göstericimi kaybederim"¹⁷ diyerek aklı ön plana çıkarmıştır. Çünkü sadece aklın gücü, o güne değin gelmiş olan tüm dogmalardan, geleneklerden, din ve otoriteden kurtarabilir. Aklın bu gücünü kullanan varlık kendisini kurabilen, gerçekleştirebilen bir varlık olacaktır. Aklını kullanan insan, siyasi alanda birey ve yurttaş olacakken aynı zamanda da özgürlüğünü elde etmiş bir özne olacaktır. Yani aydınlanmanın önemli çıktısı olan özgür insan ancak aklını kullanan insan ile karşılaşmaktadır.

Buradan da anlaşılacağı üzere sadece aklı kendisine kılavuz edinmiş olan aydınlanma filozofları, aklın içinde yer bulamadıkları bütün dogmatik düşüncelere karşı çıkar. Bu dogmatik düşünceler yalnızca din, vahiyler ya da kilise adına konuşan kişilerin düşünceleri değildir. Bilimsel anlamda ya da felsefi alanda da mutlak doğru kabul edilmiş her şeyi eleştirirler. Bu eleştiri neticesinde Aristoteles'in evren anlayışından kopuştan, Hıristiyanlaşmış felsefi öğretilere kadar pek çok fikir, düşünce ve akım bu yeni aydınlanma fikriyle değişmiş, en iyi ihtimalle reforme olmuşlardır. Aydınlanma eğiliminde olan birey kendisini, eğitim sistemini, hukuk sistemini, devlet sistemi ve din anlayışının dayattıklarını değiştirme yeteneğine sahip olmuştur. Zaten aklın önündeki en büyük engel olarak din adamlarının dile getirdiği öğretiler görülmektedir. Bu nedenle dinin *organonu* olan akıl devreden çıkarılmış ve yalnızca kendi kendisinin amacı olan akıl devreye sokulmuştur. Bu yeni akıl, insanın tek kılavuzudur ve ancak bu kılavuz sayesinde insan refaha erişecektir. İngiliz aydınlanması refaha ulaşan insan modeli ile Liberalizmin adeta kuruculuğunu yapmış ve "bireyin yaşama hakkını, özgürlüğünü ve mülkiyet hakkını güvence altına almış Liberal hukuk devleti"¹⁸ kurmuştur. Buradan

¹⁴ Kant, 1983, s. 2-3.

¹⁵ Şener, 2014, s. 24.

¹⁶ Kant, 1983, s. 1.

¹⁷ Denis, Diderot, (1984), *Filozofça Düşünceler-Yasayı Çiğnemenin Tehlikeleri Üstüne*, (çev. İsa Öztürk), İstanbul: DE Yayınevi, s. 45.

¹⁸ Çüçen, s. 28.

Avrupa ana merkezlerinden biri olan Fransa'ya sığıran aydınlanma görüşünün önemli temsilcileri Voltaire ve Rousseau'dur. Felsefe düşüncelerinin yanı sıra edebi kişiliği ile tanınan bu isimler de aklın üzerindeki din baskısını ortadan kaldırmaya çalışırlar. Voltaire'den, "kiliseyi usun bir düşmanı ve hoşgörüsüzlüğü bir dostu olarak suçlamaktan hiçbir zaman bıkmamış parlak ve nükteli bir yazın adamı (...)"¹⁹ diyerek bahsedilmesi de bu düşüncemizi destekler niteliktedir.

Fransız Aydınlanmasının, İngiliz aydınlanmasına ek olarak geliştirdiği yeni ve önemli bir fikir vardır, bu da *Deizmdir*. *Deizme* göre,

Tanrı ile âlem arasında, onu yaratmış ve düzenini vermiş olmanın dışında bir ilişki söz konusu değildir. Zira evren, Tanrı tarafından, dışarıdan bir müdahaleyi gerektirmeyecek kadar mükemmel yaratılmıştır. Nitekim Tanrının kudreti de zaten burada tecelli etmiştir. Âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı ile akla ve bilime duyulan büyük güvenin karakterize ettiği deizm, doğal din kavramının, yani Tanrı'nın varlığını ve keşfini akla dayandıran, içten gelen bir duygunun üstünde yükselir. İnsanın artık Tanrının varlığını hissetmesi için vahye, daha doğrusu dinsel kurumların aracılığı olmadan ortaya çıkan yüce bir varlığa ihtiyacı yoktur.²⁰

Fransız Aydınlanması dine karşı yapılan bir reformasyon için, katı Katolik kurallarının yer aldığı sistemi eleştirir ve kurucu Tanrı fikrini ortaya koyar. Copleston'a göre "kimileri 18. Yüzyıl Fransız Felsefesini sürekli olarak dinsizliğe doğru ilerleyen (...) bir devim olarak görürken, başkaları ise onu bilincin dinsel boş inançlardan ve kilisenin tiranlığından ilerleyici bir kurtuluşu olarak görecektir."²¹ Her iki durumda da Fransız aydınlanmasının yapmaya çalıştığı şey akli boyunduruk altından çıkarıp özgürleştirmektir. Çünkü dinden bağımsız düşünebilme ya da sadece evreni kurmuş olan bir deist Tanrı fikri, insanı kendi kendine baş başa bırakacaktır. Kendisinden başka efendisi olmayan insan, "akıllı bir varlık olarak hem toplumu hem de doğayı bilecek ve yönetecek güçte"²² olacaktır. Bu insan medeniyeti kuracak olan insandır. Fransız Devrimini hazırlayan süreç, işte bu medeni ya da uygar toplumu kuracak olan akıllı insan fikrinden oluşmuştur.

Alman Aydınlanmasının ilk evresi Christian Thomasius ile başlamaktadır. İkinci evresinde karşımıza Christian Wolff çıkar. Thomasius için, "insan anlığı metafizikte ve doğal Tanrı biliminde gerçeğe erişmek için yeteneksizdir (...)"²³ Ancak ikinci evre Alman Aydınlanmasının önemli ismi olan Wolff için tam aksine insanın özgün yönü, "(...) insan usunun tanrının metafiziksel bilgisini de içermek üzere metafizik alanında pekinliğe erişme gücüne inancı ve bu güç üzerinde direktmesidir."²⁴ Düşüncelerinde büyük oranda Leibniz'e bağlı kalmış olan Wolff, Aydınlanmanın önemli yanı olan akılsal yanı metafizikten tamamen ayırmak gibi bir işe girişmez. Bunu daha sonra Alman Aydınlanmasının önemli temsilcisi olan Kant yapacaktır. Kant'ın Aydınlanma ile ilgili önemli düşüncelerine daha önce kısaca yer vermiş olmakla birlikte burada akla çizdiği sınırdan da bahsetmek gerekecektir. Kant bu sınırlandırmasını aklın kritiklerini yaptığı üç eseri ile açıkça ortaya koymuştur. Kant aklın sınırlarını, metafiziksel olanı bilimsel bilgiden ayırıp, aynı zamanda evrensel ahlak yasalarını ortaya koyabilecek bir şekilde çizmiştir.

Bir ara sonuç olarak, Aydınlanma bu üç Avrupa ülkesinde başlamış, gelişmiş ve dünyaya yayılmıştır. Dar ve gerçek anlamdaki 18. Yüzyıl Aydınlanması sonradan yerini

¹⁹ Copleston, (2004), *Felsefe Tarihi- Aydınlanma*, (Çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi, s. 11.

²⁰ Sait Kar, 2014, s. 180.

²¹ Copleston, 2014, s.11

²² Çüçen, s. 29.

²³ Copleston, 2014, s.143.

²⁴ Copleston, 2014, s. 139.

başka adlara bıraksa da (örneğin Almanya’da idealizm) fikirleri ve önerileri açısından hala devam etmektedir. Aydınlanmanın en önemli fikirleri akılcılık, dogmaların reddi, hümanizm, tolerans, bireycilik, insan hakları ve Liberalizm gibi hem siyasi, hem ekonomik, hem sosyal, hem kültürel alana hitap eden fikirlerdir. Bu aydınlanmaya en genel anlamda Avrupa aydınlanması denir. Avrupa aydınlanmasının olduğu dönemde, yani bir tekil şahsın kendisini arayıp bulduğu, egemen olanın yalnızca kendisi olduğu, kendi erkini ortaya koyduğu, aklını keşfettiği bu dönemde Türk düşüncesinde ve Osmanlı Devleti’nde yaşanan gelişmelerin nasıl olduğu ise çalışmamızın bundan sonraki kısmının konu alanı olacaktır.

TANZİMAT’TA AYDINLANMA FİKRİ

1718-1730 yılları arasındaki döneme verilen Lale Devri adı, Osmanlı Devleti’nin duraklama ve gerileme dönemidir. Bu dönemde Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, “1720’de Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi’yi Paris’e elçi olarak gönderirken, kendisinden siyasi görevinin dışında, Fransa’nın gelişim sürecini ve eğitim yapısını iyice anlayıp, uygulanabilir olan hususları bildirmesini de istemiştir.”²⁵ Osmanlı Devleti bu yıllardan itibaren askeri alandaki başarısızlığını durdurmak, önüne geçmek ve başarıya doğru değiştirmek için askeri, iktisadi ve eğitim alanlarında yenilikler yapmak için pek çok çözüm yolu denemiştir. Ancak bilim ve felsefe alanında kendi mirasını iyi değerlendiren Batı toplumları, aklın yardımıyla gelişen aydınlanma düşüncesi sayesinde her alanda ilerleme kaydetmiştir. Osmanlı Devleti ise Batı’daki gelişmelere ayak uyduramamış, onunla rekabet edebilecek seviyenin çok gerisinde kalmış, ülke hastalıklı ve huzursuz bir hal almıştır.²⁶

Bununla birlikte mücadeleden vazgeçilmemiş, Batı’nın başarısının sırrına mazhar olunmaya çalışılmıştır. 1839-1876 yılları arasına denk gelen Tanzimat döneminde Batılı anlamda çağdaş değerlere ulaşmanın-demokrasi, insan hakları, kadın hakları, özgürlük, çoğulculuk- yolu öğrenilmeye çalışılmıştır.²⁷ Tanzimat Fermanı, Fransız Devriminin de etkisiyle bütün insanların en azından yasalar önünde eşit olması fikriyle yola çıkmıştır. Bu dönemde özgürlük, hukuk, kanun, eşitlik, kişi hak ve özgürlükleri, akıl, ilerleme, medeniyet gibi pek çok kavram ile de tanışılmıştır ancak tam olarak bir içselleştirme mümkün olmamıştır. Küyel’e göre, “Tanzimat bildirisi ile, I. Dünya Savaşı arasındaki evrede, durmadan çalkantılar olmuş, öyle ki, Batı’nın bilgelik sevgisi, ülkemizde uzun süre doğrudan doğruya ve tam anlamıyla, bilgelik severlerin temel yapıtlarının çevrilmeleri yoluyla girmemiş(tir) (...).”²⁸ Ancak yine de Batılılaşma yani Batı’nın ahvalini öğrenme çabaları, oradaki bazı fikirlerin doğrudan imparatorluk topraklarına girmesini sağlamış, bazılarının ise en azından tanıtılmasını sağlamıştır. Bu dönemde İmparatorluk kanalıyla Fransa’ya gönderilen aydınların isimleri, Şinasi, Münif Paşa, Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal olarak sayılabilir.²⁹ Bu aydınlar arasında en çok dikkat çeken isimlerden biri olan Şinasi, özellikle Fransız Aydınlanma filozofları; Fontenella, Voltaire, Montesquie ve Concercet’ten yaptığı çevirilerle ve buradan hareketle bastığı ‘Tasvir-i Efkâr’ gazetesi ile çok dikkat çekmiştir.³⁰ Fransa’da etkilendiği bu filozofların akılcılık fikrini, Osmanlı Devleti’ne ‘Pozitivizm’ akımı şeklinde getiren Şinasi, “Avrupa’nın mucizesi akıl ve kanundur. Kanun bu yeni dinin getirdiği hükümlerin temelidir. Yeni değerler dünyasının

²⁵ Mehmet, Vural, (2018), *Tanzimat’tan Günümüze Türkiye’de Felsefe*, Ankara: Elis Yayınları, s. 26.

²⁶ Vural, (2018), s. 27.

²⁷ Eyüp, Bekiryazıcı, (2003), “Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı’da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Sayı 19, s. 251.

²⁸ Mübahat, Türker, Küyel, (1976), *Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 86-87.

²⁹ Rahmi, Karakuş, (2015), *Felsefe Serüvenimiz*, Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, s. 32.

³⁰ Bekiryazıcı, 2003, s. 251.

başında adalet, halk ve hikmet kavramları gelir. İslamiyet cahiliyet devrini kapadığı gibi, bu devirde bir zulüm ve cehalet devrini kapar akıl ve adalet devrini açar”³¹ diyerek aklın ve kanunun önemini vurgulamaktadır.

Şinasi'nin düşüncelerinden II. Meşrutiyete kadar uzanan süreçte, akılcılık olarak karşımıza çıkmış olan Avrupa Aydınlanmasından etkilenmemiz, Pozitivizm olarak ele alınmış, akabinde materyalizm, mekanizm ve evrim ile ilgili fikirlerde gelişmiştir.³² Öte yandan Avrupa'yla yapılan temaslardan sonra Aydınlanma hareketi karşımıza, Yeni Osmanlıcılık, İslamcılık, Milliyetçilik ve Batıcılık olarak dört siyasi ve kültürel akım çıkarmıştır. Ancak özellikle karşımıza Gelenekçi (Osmanlıcılık, İslamcılık, Milliyetçilik) yapıyı destekleyen ve yalnızca Batılılaşmayı savunan iki kutup çıkmaktadır. Bu kutuplar arasında Gelenekçi düşünenler ılımlı ve katı olarak ikiye ayrılabilirken, Batılılaşmanın tek kurtuluş olduğunu düşünenler de ılımlı ve katı olarak ikiye ayrılabilir. Batı'dan öğrenilecek şeylere gerek duymayan katı, İslamcı ve şarkçı gelenekçiler ile yalnızca Batı taklitçiliği yapan garpçılar, pozitivistler ya da katı Batıcılar ilerlemeye pek fazla katkı sağlamamıştır. Ama her iki alanın içindeki ılımlı yani hem Gelenekçi hem de Batıcı olan aydınlar, Batı hakkında yeni edindikleri fikirleri ülkeye uyarlamaya çalışmışlar ve bu fikirleri halka en kolay ve doğrudan ulaştırma aracı olarak “mecmua” çıkarmışlardır. Çeşitli sebeplerle bu mecmualar Avrupa'nın cazibe merkezlerinde basılmış olsa da, burada temel hedef kendi halklarının eğitilmesi ve memleketin içinde bulunduğu koşulların düzeltilmesidir. Bu mecmuaların en önemlileri “meşrutiyet sonrası neredeyse bütün fikir hareketleri için bir kaynak olan yeni Osmanlıcı düşünürlerin yazdıkları ve Londra'da yayınlanan ‘Muhbir ve Hürriyet’, Paris'te yayınlanan ‘İttihat ve Ulüm’, Cenevre'de yayınlanan ‘İnkılap’ (...) adlı yayınlardır.”³³

Aydınlanma Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de siyasi ve eğitim ayaklarında gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. “Fransız Aydınlanmasında Helvetius, Diderot, Voltaire ve Rousseau'nun eğitimin herşeyi yapabileceğine, bizi biz yapanın eğitim olduğuna inandığı gibi, Türkiye'de de Şinasi, Ali Suavi, Ziya Paşa, Nâmık Kemâl, AhmedMidhat Efendi, Hoca Tahsin gibi aydınlar da insanın hürleşmesinde ve toplumun kalkınmasında birinci rolü eğitime vermekte (dir).”³⁴ Onlar, toplumun gelişmesi ve değişmesi için eğitimi şart koşarlar. Bu sebeple Osmanlı Devlet'inde Tanzimat sonrası eğitim alanında hızla yenileşme faaliyetlerine gidilmiştir. Tanzimattan sonra eğitimin önemine binaen “1848'de ‘Darül-müallimin’ açılır. *Tıbbiye*'de eğitim süresi 9 yıla çıkarılır. *Mühendishane*'nin 1846, 1850 ve 1855'de ki birçok mezunu Avrupa'ya gönderilir. (...) Diğer taraftan bilim ve kültür hayatına yönelik çalışmalar yapmak amacıyla kurulmuş teşekküller de birbiri ardına ortaya çıkar. Önce (1851) ‘*Encümen-i Daniş*’, daha sonra da 1862'de ‘*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye*’ kurulmuştur. Aynı yılda ilk resmi olmayan dergi (*Tasvir-i Efkâr*) yayın hayatında boy gösterir.”³⁵

Tanzimat Fermanı, Aydınlanmanın neredeyse bütün fikirlerini içinde barındırmakta ve taşıdığı fikirler açısından Türk aydınlanmasına katkı sağlamış olmasına rağmen Tanzimat'a bir Aydınlanma dönemi adını vermek zordur. Tanzimat'la Osmanlı'da Avrupa Aydınlanmasındaki gibi bir başarının sağlanamamasının birkaç sebebi vardır.

1. İlk olarak Avrupa Aydınlanmasının bir uzantısı olan Fransız Aydınlanması Osmanlı Devleti'ni ve dolayısıyla Türk düşüncesini yakından etkilemiştir.

³¹ Bekiryazıcı, 2003, s.252

³² Bekiryazıcı, 2003, s. 256.

³³ Bekiryazıcı, 2003, s. 257.

³⁴ Nurettin, Öztürk, (2001), “Aydınlanma Hareketi ve Yeni Türk Edebiyatı”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı 9, s. 52.

³⁵ Karakuş, 2015, s. 31.

Ancak bu etkileniş pratik bir çıkardan hareketle olmuştur. Çünkü memleketin koşulları kötüdür, askeri ve iktisadi alanda çok zor bir durumda kalınmıştır, bu bağlamda Batı'nın ilim ve irfanından çok bilim ve tekniği, aynı kopya yapılmaya çalışılmıştır.

2. Avrupa Aydınlanmasının en önemli vurgu noktası insanın bütün pratik hedeflerden bağımsız olarak kendi varlığını ortaya koyması ve kendi aklıyla hareket etmesidir. Bunun için aklın önündeki tüm dogmalardan kurtulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin aydınlanma hareketi akla değer verir ancak bunu yalnızca bilim, teknik ve askeri başarıda kullanır.
3. Tanzimat'la birlikte aydınlanma fikirlerinden mülkiyet hakkı, insan hakkı, hukuk eşitliği gibi haklar tanınsa da asıl hedef ilerlemeci, özgür bir akıl, birey ve yurttaş yetiştirmek olmadığı gibi bu bireyin ortaya çıkışındaki din eleştirisi de henüz Avrupa'daki gibi yapılabilecek durumda değildir. Yani İslamcılık düşüncenin zeminine yerleştirilerek batılılaşma faaliyetleri yürütülmüştür.
4. Osmanlı Devleti, İslam dünyasının felsefi gelişimini içinde barındıran bir geleneğe sahiptir ve bu nedenle batı Aydınlanmasından hareketle hazırlanan bu yeni anlayışların birdenbire olması mümkün değildir. Öner bu hususu şöyle ifade eder,

Tanzimattan sonraki fikir hayatımızda tam bir Ortaçağ zihniyetinin ifadesi olan ilim telakkisinin devam ettiğini gösterir. İslam aleminde XII. asırdan itibaren başlayan duraklama, kendi içine kapanış ve medreselerin skolastik zihniyeti rasyonel düşüncüyü ikinci plana atmış, fikri çalışma, siklet merkezini dini bilgiler üzerine toplamıştı. Tanzimat'tan sonra fikir kapılarının Avrupa'ya açılmış olmasına rağmen bu durumun bir müddet daha devam etmesini tabii karşılamak lazımdır. Yeni bir zihniyetin, kökü, asırlar ötesine varan yerleşmiş bir zihniyetle mücadelesi ye onun yerini alması elbette birdenbire olamazdı.³⁶

Ayrıca bu dönemin aydınları, felsefeyi içselleştiremedikleri gibi aydınlanmanın önemli ideolojilerini de kavrayamamışlardır. Özellikle çoğunlukla mantık alanında çalışmalar yapılmasının nedeni de işte bu Batı Felsefe Tarihinin tam olarak bilinmemesi, içselleştirilememesi ve bilime faydasının ne olacağının kestirilememesidir. Bu sebeple pozitif bilimlerle başlamaları bilimi geliştireceği için daha uygun olmuştur.³⁷

5. Osmanlı'da başlayan Aydınlanma ve Batıcılık fikri için “yapay bir iklimde” oluşturulmaya çalışılan bir bitki benzetmesi yapılabilir. Avrupa bu aydınlanma bitkisini doğal koşulları içinde adeta habitatına uygun olarak yetiştirmiştir. Çünkü Batı tarihinin serüvenine göre bu bitki kendiliğinden ortaya çıkan bir bitkidir. Zemininde Platon ve Aristoteles gibi önemli filozofların yer aldığı Antik Yunan düşüncesinin yattığı bu kültür, Hristiyan Ortaçağının dogmatik yapısına bir başkaldırıdır. Rönesans ve Reform hareketleri ile bu başkaldırı Rasyonel bir zemine oturtulmuştur. Ancak “Osmanlı'nın son döneminde artan Aydınlanma ve Batıcılık hareketleri yapay bir iklimde oluşmanın etkisiyle gecikmiş bir karakterle donanmıştır. Batı ve Türk Aydınlanması arasındaki en önemli fark bilinçtir.”³⁸
6. Öte yandan tamamen bireyci olan bir bakış açısına sahip Avrupa aydınlanması bu açıdan da Osmanlı Devleti'ne uyarlanamamıştır. Osmanlı devleti, imparatorluk geleneği üzerine kurulu olmasından kaynaklı olarak

³⁶ Necati, Öner, Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/732/9332.pdf>, s. 111.

³⁷ Bayram Ali, Çetinkaya, (2002) “Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/II, Sivas, s. 68.

³⁸ Esen, Kunt, Şehsade, Sapaz, 2005, s. 55-56.

genelin, toplumun, imparatorluğun yani “biz’in” aydınlanmasını ister. Oysa Avrupa Aydınlanması bizden bağımsız düşünerek, bireyi ortaya çıkarır. Tanzimat’la birlikte Batı etkisi nedeniyle bireyci bir Tanzimat ve aydınlanma anlayışı ortaya çıksa da yinede “Osmanlı bireyciliği, Avrupa aydınlanmasının temelini oluşturan bireyden çok farklıdır. Bu farkın en önemli nedeni Aydınlanma ve Batılılaşma için gerekli ortamın yapay koşullara çevrilmesi, bilinç kavramının birey kavramıyla tümüyle örtüşmesi, Batılılaşmanın özü yerine doğrudan uzantıları sayılan teknoloji, hukuk, askeriye gibi alanların Osmanlı’ya uyarlanması ve uygulanmasıdır.”³⁹

7. Avrupa Aydınlanması ile toplum içindeki birleştirici unsur olan din birlikteliği devreden çıkınca yerine birey olan insanların birlikte yaşamalarını sağlayacak birtakım fikirler ikame etmişlerdir. Toplumun bir arada yaşaması yasalar kanalıyla belirlenmiş olsa da insanın psikolojik yapısına uygun olan bir fikir olarak batı dillerindeki karşılığıyla tolerans, dilimizdeki karşılığıyla hoşgörüyü koymuşlardır. Locke hoşgörü üstüne mektuplar isimli eserinde devlet ve toplum düzeni için hoşgörünün yerini ve önemini açıklamıştır. Osmanlı da ise hoşgörü kavramı özellikle gayri Müslimlere onların din ve sosyal yaşantılarına uygulanmış yani yine din ekseninden çıkamamıştır. Yani seküler bir hoşgörü anlayışına rastlanamaması da aydınlanmanın temel dinamiklerinden birine ortaya koyamadıklarını gösterir. Tanzimat Fermanındaki dini müsamaha ve eşitlik düşüncesi aydınlanmanın bu hoşgörü anlayışından hareketle hazırlanmıştır. Hoşgörü fikrinin Tanzimat fermanında yer almasının bir diğer sebebi de gayri Müslim halkın Avrupa da gerçekleşen aydınlanmacı düşüncelerden haberdar olmasıdır. Bu halkı hoşnut etmek ya da ayaklanmalarını engellemek amacıyla da ferman da yer verildiği düşünülebilir.
8. Batı toplumunun bir diğer başat özelliği de eleştirel düşünmesidir. Oysa Tanzimat aydınları eleştirel düşünme ve yorum bilgisine bir kenara bırakarak tercüme faaliyeti gerçekleştirmiştir.
9. Batı, bilim ve tekniği Galileo ve Newton gibi bilim tarihindeki ilerlemelerle çok gelişmiştir. Osmanlı devletinin mevcut koşullarının zorluğu ve Batı bilgisinin din ile bağlantı kurularak dışlanması gibi sebeplerle bilim ve teknik alanı çok geride kalmıştır. Tüm bunlar aydınlanmanın ve dahası devletin çöküşünün sebebi olmuştur. Osmanlı’da Aydınlanmanın Batı’daki gibi tam bir karşılık bulamamasının birkaç sebebi bu saydıklarımızdır.

Öte yandan Tanzimat Dönemi sonrası ortaya konulan çabalarında görmezden gelinmemesi gerekmektedir. Burada Avrupa ülkelerinden farklı bir süreç işleminin nedeni yalnızca Tanzimat Fermanının eksikliğinden, ülkenin koşullarının kötülüğünden ya da Aydınların yetersizliğinden kaynaklanmadığını da ifade etmek gerekir.

Tanzimat döneminde Avrupa’daki Aydınlanmanın benzerini Türk düşüncesinde yaşayamamızın nedeni olarak bazı gelenekçi aydınlar, Avrupa’nın bu dönüşüme tarihin başından beri yatırım yapmış olduğu bir düşünce sisteminden gelmesini ele alarak, Osmanlı Devleti’nin de kendi tarihsel mirasına geri dönmesi gerektiğini savunmuşlardır. Çünkü onlara göre Osmanlı Devleti, tarihi mirasından gelmeyen bu yapıyı islahatlar ile kendisine uyarlamaya çalışmış, dışarıdan gelen ve tarihsel çizginin dışında olan bu değişimler eğreti kalmış ve başarılı olamamıştır. Onlara göre devletin hızla çöküşe gitmesi bu başarısızlığı ortaya koyan en önemli veridir. Bu dönemde Tanzimat Fermanının başarısız olmasından da hareketle eskiye, geleneğe dönülmesini ve Osmanlı’nın kendi iç dinamiği olan ve tarihsel serüveninde önemli rol oynayan İslamcı yaklaşımla yeni çareler

³⁹ Esen, Kunt, Şehsade, Sapaz, 2005, s. 56.

bulmasını öneren Osmanlı aydınları tarafından, İslamiyet'in zemine alınmasının eskicilik ya da gelenekçilik olarak olumsuz bir şekilde lanse edilmesi kabul edilmemektedir. Burada en önemli isim Cevdet Paşa'dır. Diğer taraftan fermanın başarısızlığa sebep olduğunu değil, daha fazla Batıcıl düşünmeyi öneren ve fermanın kapsamını genişletmek gerektiğini savunan Osmanlı aydınlarının başında gelen temsilciler ise Namık Kemal ve Ziya Paşadır. Bu düşünce Batı uygarlığı ile Doğu kültürünü uzlaştırmaya çalışmaktadır.⁴⁰ Örneğin Meşrutiyet Dönemi Aydınlarından Abdullah Cevdet'in şu sözleri bu konuda oldukça düşündürücüdür. "Bir ikinci medeniyet yoktur. Medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile diken ile isticlâs etmek mecburidir. İktibas etmek anlamsız, kopya etmek sathi ve tehlikelidir. Tek cevap, Avrupa uygarlığının tamamen kabulü, Türkiye'nin uygar Avrupa'nın bir parçası hâline gelmesidir."⁴¹

SONUÇ

Antik Yunan felsefesine başladığımızda ilk olarak ortaya koyduğumuz belirleme felsefenin *mitos*'tan, *logos*'a geçiş olduğu üzerinedir. Mitos, doğruluğundan emin olamayacağımız, aklımızla belirlemediğimiz ve dogmatik olan söylencelerdir. Logos ise, kullanıldığı ilk andan itibaren pek çok anlama gelen bir kavram olmasına rağmen en çok mantık ilminin Batı dillerindeki karşılığı olan ve doğru düşünme, doğru dile getirme anlamlarına gelen *logic*'in Grekçe kökü olan ve akıl anlamına gelen kavramdır. Felsefe söylencelerden, mitlerden, dogmalardan nasıl kendini kurtarmalıysa, Avrupa aydınlanmasının da temel hedefi kendisini din ya da Tanrılar adına konuşulan efsanelerden, mitlerden kurtarmak olmuştur. Zaten Avrupa Aydınlanması, Birinci Aydınlanma dediğimiz, Antik Yunan ve onun da temelinde bulunan Çin, Hint, Hıristiyan ve İslam felsefe ve kültürlerinden hareketle temellendirilen ve Avrupa uygarlığına ait bir kavramdır. Burada yeniden doğuş vardır. Bu aydınlanma düşüncesi pek çok açıdan eleştirilmektedir. Nasıl ki Antik Yunan ile felsefeyi başlatmanın bir tür 'Yunan Mucizesi' yaratma eğilimi olduğuna ilişkin eleştiriler varsa burada da bir tür Avrupa mucizesi yaratılmaya çalışıldığına ilişkin eleştiri söz konusudur. Bu eleştiriye getirenlerin iddiası ise, fikirlerin bir anda ortaya çıkmayacakları, tarihsel serüven içinde fikirlerin zaten ortaya çıkmak için zemin kolladıkları ve her fikrin değişime açık olduğudur. İkinci eleştiri noktası ise, Batı uygarlığının aydınlanma fikirleri içinde bireycilik, özgürlük, insan hakları vs. gibi ilkeleri savunuyor olmasına rağmen, sömürgeleştirme ve kölelik gibi bu ilkelerle hiç uymayan uygulamaların 19. Yüzyılın ortalarına kadar bizzat kendileri tarafından devam ettirilmesi ve kaldırmak için karşı çaba sarf etmemeleridir. Tüm bunların yanında özellikle teknik ve bilimdeki ilerleme ve bunları seküler bir yapıda ele alma düşüncesi ile kurulan Aydınlanmanın Avrupa ülkelerine refah ve huzur getirdiği de aşikârdır. Çünkü aslında, buradaki asıl kaçırılmaması gereken nokta Aydınlanmanın lanse edildiği gibi yalnızca dinlere karşı ya da Hıristiyan Ortaçağ'ına karşı geliştirilmiş bir fikir olduğundan ziyade bir bütün olarak cehaletten kurtulma ve karanlıktan aydınlığa çabası olduğudur.

Aslında ülkemiz içinde benzer koşullar söz konusudur. Tanzimat aydınlanmasının başarısız olduğunu düşünmek aslında Türkiye Cumhuriyetinin başarısını göz ardı etmek demektir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin 200 yıllık tarihinde geliştirilmeye çalışılan tüm fikirler, uzantısı olan Cumhuriyet dönemini ortaya çıkarmıştır. Bekiryazıcı'ya göre,

Böylesi fikir hareketlerinin tesirlerini tam olarak algılayabilmek için, bu süre içinde ortaya çıkan bağımsızlık hareketlerini, azınlıkların eylem ve söylemlerini, isyanları, girilen savaşları, saray içindeki güç dengelerini, siyasî oluşumları, dahası Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve devrimlerin ilanı ile temellenişini ele almak zorundayız.

⁴⁰ Çetinkaya, 2002, s. 66.

⁴¹ Bekiryazıcı, 2003, s. 260.

Bütün bu saydığımız oluşumlar ve onlara tepkiler zamanın mecmua ve gazeteleri ile edebî eserlerinde mevcuttur.⁴²

Dolayısıyla Tanzimat Fermanı'nın ortaya koyduğu bütün fikirler, zamanın koşullarında etkili olmasa bile, sonrasında dönüşüme sebep olmuş, ulus-devlet anlayışı ile ümmetçilik fikrinden, laiklik anlayışı ile din ve devlet işlerinin birbirine karıştırılmasından, birey ya da kişi anlayışı ile kul ya da tebaa düşüncesinden kurtulmayı sağlamış ve bu anlamda da başarılı olmuştur.

KAYNAKÇA

- BEKİRYAZICI, Eyüp, (2003), "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, Sayı:19.
- BİRAND, Kamuran, (1956), "18. Yüzyıl Fransız Aydınlanma Tarihçiliği ve Modern Tarihçilik karşısındaki Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V(I-V), Ankara.
- ÇETİNKAYA, Bayram Ali, (2002) "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/II, Sivas.
- COPLESTON, (2004), *Felsefe Tarihi- Aydınlanma*, (Çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi
- ÇÜÇEN, Abdülkadir, "Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, [http://dergipark.gov.tr/download/article-file/217373\(09.04.2018\)](http://dergipark.gov.tr/download/article-file/217373(09.04.2018))
- DİDEROT, Denis, (1984), *Filozofça Düşünceler-Yasayı Çiğnemenin Tehlikeleri Üstüne*, (çev. İsa Öztürk), İstanbul: DE Yayınevi.
- DESCARTES, René, (2009), *Yöntem Üzerine Konuşmalar*, Ankara: Alter Yayınları.
- DUMAN, Fatih, (2006), "Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği-Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 61, Sayı:1.
- KANT, Immanuel, 1983, "Aydınlanma Nedir? (1784)", Felsefe Yazıları, (çev. Nejat Bozkurt). http://www.allmendeberlin.de/Aydinlanma_Nedir_Kant.pdf 08.11.2015.
- KAR, Sait, (2014), "Din, Aydınlanma ve Eleştirisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 42, Erzurum.
- KARAKUŞ, Rahmi, (2015), *Felsefe Serüvenimiz*, Ankara: Aktif Düşünce Yayınları.
- KÜYEL, Mübahat, Türker, (1976), *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KUNT, Esen, SAPAZ, (2005), Şehsade, "Batı ve Öteki", *Journal of İstanbul Kültür University*, 2005 /1 pp.55-63.
- LOCKE, John, (2013), *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ÖNER, Necati, Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/732/9332.pdf>.
- ÖZTÜRK, Nurettin, (2001), "Aydınlanma Hareketi ve Yeni Türk Edebiyatı", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı:9.
- ŞENER, Habib, (2014), *John Locke ve David Hume-Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Ankara: Ötügen Yayınları.
- VURAL, Mehmet, (2018), *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe*, Ankara: Elis Yayınları.
- YURT, Engin, "Heidegger-Sartre Anlaşmazlığının Hümanizmin Güncel Terminoloji Sorununa bir Çözüm Getirme Olasılığına Dair bir Araştırma", *Felsefi Düşün*, Sayı: 9, 2017, s. 290-293.

⁴² Bekiryazıcı, 2003, s. 275.